

Chinpulat Minasidinovich KURBANOV,
Тошкент давлат стоматология институти
Ижтимоий фанлар кафедраси катта
ўқитувчиси
e-mail: chinpulat@gmail.com

XIX АСР ОХИРИДА ТУРКИСТОН - ХИТОЙ ЧЕГАРАЛАРИДА БОЖ МАСАЛАЛАРИ ҲАҚИДА

О ТАМОЖЕННОМ ДЕЛЕ В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

ON THE BOC ISSUES ON THE BORDERS OF TURKISTAN - CHINA AT THE END OF THE XIX CENTURY

Аннотация: Манбаларни таҳлил қилиш асосида мақолада XIX-аср охири – XX-аср бошларида Россия империясининг Туркистон орқали Хитой билан савдо-иқтисодий алоқаларининг айрим хусусиятлари ва жиҳатлар ўрганилиб, ушбу даврда импорт ва экспорт объектлари аниқланди. Муаллиф Туркистон – Хитой чегараларида божхона ишининг ривожланиши жараёнини таҳлил қилган.

Калит сўзлар: Туркистон, Хитой, Иркештом, Қашғар, Бош консул, Божхона Устави, омборхона, контрабанда, божхона сиёсати, божхона ва тарифларни тартибга солиш, товарларни олиб кириш ва олиб чиқиш, божхона божлари, божхона қоидалари.

Аннотация: На основе анализа источников в статье рассмотрены некоторые особенности и аспекты торгово-экономических связей Российской империи с Китаем через Туркестан в конце XIX - начале XX веков, выявлены предметы ввоза и вывоза в изучаемый период. Автором проанализирован процесс развития таможенного дела на границе Туркестана и Китая.

Ключевые слова: Туркестан, Китай, Иркештам, Кашгар, Главный Консул, Таможенный Устав, склад, контрабанда, таможенная политика, таможенно-тарифное

регулирование, ввоз и вывоз товаров, таможенная пошлина, таможенные правила.

Annotation: Based on an analysis of the sources, the article discusses some features and aspects of the trade and economic ties of the Russian Empire with China through Turkestan at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, identified objects of import and export in the study period. The author analyzes the development of customs on the border of Turkestan and China.

Key words: Turkestan, China, Irkeshtam, Kashgar, Consul General, Customs Charter, warehouse, smuggling, customs policy, customs and tariff regulation, import and export of goods, customs duty, customs regulations.

Туркистоннинг Хитой билан савдо алоқалари Фарғона – Қашғар чегаралари орқали амалга оширилган.

Мазкур ҳудудларда божхона йиғими Копал, Ёркент, Бахтин, Зайсан, Қўш-ёғоч участкалари томонидан амалга оширилган[4].

Ўзаро савдо алоқаларида хонликлар давридан Фарғона вилоятининг Қашғар билан чегара ҳудудидаги Иркештомда жойлашган божхона катта аҳамиятга эга бўлган. 1894 йилда Россия империяси Молия Вазирининг Махсус Кенгашида Туркистон ва Қашғар ўртасидаги савдо алоқалари Иркештом орқали олиб борилган.

1895 йилдан Қашғарда Россия империяси Бош Консули тайинлангач, Хитой ва Туркистон савдогарлари Қашғарда текширилиши белгилаб қўйилди[1].

1901 йилга келиб Қашғарда махсус божхона пункти тузилади. Қўқон божхонасига Фарғона водийсидаги Иркештом ва Ёттисув вилоятидаги Норин орқали жўнатилган моллардан давлат ғазнаси ҳисобига солиқ ундириш ҳуқуқи берилади[9].

Демак ўзаро савдо алоқаларида Қашғар ва Қўқондаги божхоналар муҳим роль ўйнаган.

Олиб киришга рухсат этилмаган ёки бож ундирилмаган молларни олиб киришга уриниш ҳолатларида моллар божхонада мусодара қилинган ёки Божхона Низомида белгиланган тартибда жарима ундирилган. Молия Вазир хийла йўли билан божхона бојини тўламасдан контрабанда йўли билан товар олиб киришга уринганларни Қашғарда ўз молларини

текширтириш ҳукукидан маҳрум қилган, бу Қашғарлик катта савдогарлар манфатидан келиб чиққан ҳолда маҳаллий Консул томонидан огоҳлантирилган[2].

Еттисув вилоятининг Хитой билан чегарасида жойлашган божхона идораларида молларни ўтказиш (олиб ўтиш) ва улардан бож ундириш қоидаларига кўра чет давлатга олиб чиқиладиган, махсус имтиёзга эга бўлган моллардан бож солиғи шу ерда қолдирилган ёки акциз ва бошқа йиғимларни қолдириш шарти билан чиқарилган[5].

Хитойдан чойдан ташқари барча моллар[8] божсиз ўтказилган, лекин Европада, хинд-инглиз ёки Японияда ишлаб чиқарилган моллар Европа савдосидан умумий тариф бўйича бож ундирилган.

Мазкур божхонада белгиланган тартибга кўра спиртли ичимликлар Европа савдосида чекланган моллар олиб кириш, наркотик моддалар олиб кириш, ҳарбий снарядлар, қурол ва порох олиб чиқиш таъқиқланган.

1881 йилдаги савдо қонунининг 15-моддасига биноан рус фуқаролари Хитойга чиқиб кетаётганларида ўзларини ҳимоялаш учун ёнларида битта милтиқ ёки тўппонча олиб ўтиш ҳукукига эга бўлганлар. Хитой фуқароларини бу ҳудудга қурол билан ўтишга ёки қайтиш учун маҳаллий бош раҳбарият кўрсатмасига кўра рухсатга эга бўлганлар.

1881 йилдаги Хитой билан тузилган Санкт-Петербург шартномасининг иловасига кўра савдо қонунининг кўра Хитой ва рус фуқароларига Хитойга 50 верст чегара яқинидаги чизикда асосан чой билан эркин ва божсиз савдо қилишга рухсат берилган, белгиланган чизикдан ташқарида савдо билан машғул бўлганлар фуқаролигидан каттиий назар, бож тўлашлари шарт бўлган.

Мазкур қоидада белгиланган тартибга кўра 50 верстлик чизикда хитойдан ташқарида ишлаб чиқарилган молларни олиб ўтиш руслар ишлаб чиқарган молларни Хитойга олиб чиқиб, бож ёки акциз ортириб қайтиши таъқиқланган.

Божсиз олиб ўтиш мумкин бўлган товарлар ҳеч қандай тўсиқларсиз ва расмийтчиликларсиз ўтказилган. Агар ўтказиладиган транспортлардан бож ундириладиган, хитойда ишлаб чиқарилмаган ёки таъқиқланган моллар

борлигига гумон пайдо бўлса, бутун транспорт текширилган.

Хитойдан ташқарида ишлаб чиқарилган хорижий моллар, Хитойдан империяга олиб кириладиган ва Хитой моллари (чой), 50 верст чизикдан четда сотишга тайинланган моллардан бож солиғи ундирилган.

Олиб чиқишга мўлжалланган чой ва бож солиғига тортиладиган товарлар фақат белгиланган божхоналардан ўтказилиши мумкин бўлган. Ушбу юборилиши кўзланган товарларнинг тартиб рақами, эгаси ёки аравакаш, мол сифати ва қайси божхонага олиб борилиши кераклиги сана билан белгиланган бўлиши шарт бўлган.

1899 йил 4 июльдаги Қонун ҳамда 1900 йил 7 августда Молия Вазири, Туркистон генерал-губернатори, Дашт генерал-губернатори келишувига асосан Семипалатинск, Еттисув вилоятлари ва Томск губерниясидаги божхона идоралари учун ягона қоидалар ишлаб чиққан[5], қоидаларга биноан ҳар уч вилоят божхона идоралари ҳукукий жиҳатдан тенглаштирилган.

Божхоналарда бож солиғи тўлаганларга литер китобларидан квитанциялар берилган, омборхонага келаётган товарлар юк омбори китобларига ёзиб қўйилган. Товарларни омборхоналарда сақланиш муддати божхона участкаси идораларида – уч ойгача, ўтиш пунктларида – бир ой деб белгиланган. Омборхонада сақланаётган товарлардан олинладиган бож уларнинг ҳажмига қараб, Россиянинг Европа қисмида амал қилган умумий қоидага асосан ундирилган. Тамғалашга мўлжалланган товарлар Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган қоидаларга биноан божхона идораларидан чиқариладиганда тамғаланган.

Рухсат этилган товарлар божсиз ва ҳеч қандай расмийтчиликларсиз ўтказилган. Хитой ичкарасида бундай товарлар Санкт-Петербург ва Хитой ўртасида 1881 йилдаги шартномада белгиланган савдо қоидалари асосида ўтказилган.

Божхоналардаги даромад кирими дафтарида, товарлар келтирилиши ва чиқарилиши эса Божхона Йиғими Департаментининг Статистика бўлимида қайд этилган.

Чой учун бож масаласида баъзи имтиёзлар бўлган. Чунончи, 50 верстлик чизикдан ташқарида маълум миқдор чой учун бож олинмаган. Бунда олиб ўтиладиган оғирлиги ўн фунтдан ошмаслиги керак бўлган[7].

Агар чой 50 верстлик чизик доирасида ўлка ичкарасидан олиб чиқилса, яқин атрофдаги божхона идорасига бож тўланиши лозим бўлган. Контрабанда йўли билан, яширин тарзда айланма йўллардан олиб ўтилган, Хитойда ишлаб чиқарилган товарларга, 50 верстлик чизик доирасида олиб ўтилган чойларга бож тўланмаса ва тамғаланмаса, бу товарлар юк ташаш воситаси билан мусодара қилинган.

Назорат вақтида бож тўловига тортилган ва божхона назоратидан яширинча олиб қолинган товарлар ошкор бўлса, юқорида айтиб ўтилган қоидаларга амал қилинади. Божхона идоралари ходимлари томонидан ушланган товарлар тўғрисидаги мусодара ишлари, мусодара қилинган ашёлардан ташқари пулли жарима, суд идораларида ўрнатилган ҳолатларда, Жиноят Суд Низомида белгиланган қоидаларга таяниб амалга оширилган.

Мусодара қилиниши тахмин қилинадиган товарлар маъмурий тартибда, божхона идора қоидаларига асосланиб, Божхона Низомда белгиланган қоидалар асосида мусодара этилган[6].

Қонунбузарларни ушлаганлар мусодара қилинган товарларни сотишдан тушган фойдадан мукофотланиб, рағбатлантирилган.

Ушбу қоидалар билан белгиланган назорат, чегара ҳудудларидаги туманларда ихтиёрий ёлланган божхона кўриқчи амалдор шахслари томонидан амалга оширилиб, маҳаллий божхона бошлиқлари назоратида бўлган. Бу кўриқчилар отлик пиёдаларга бўлиниб, божхона инспекторлари умумий назорати остида иш юритганлар, улар божхона участкалари бошқарувчисига бутунлай бўйсуниб, уларнинг ихтиёрида кўриқчиларни ишга жойлаштириш (аниқлаш), ишдан бўшатиш, энг яқиндаги кўриқчиларни бошқариш назоратчи кўриқчиларга юклатилган.

Кўриқчилар қуйидагиларни: а) божхона идораларидан четлаб олиб киришни, бож ундирилиши лозим бўлган товарлар; б) божхона назоратини четлаб чой етказиш учун

50 верстлик чизикдан ташқарига олиб чиқишга тайинланган бўлса; в) 50 верстлик чизикдан ташқарига юқорида таъкидланган товарларни бож тўламасдан олиб чиқилмаслигини; г) таъкидланган товарларни кириб келишини ва олиб чиқиб кетилишини олдини олиш; д) ҳорижга товарларни аниқ олиб чиқилиши ва контробанда йўли Билан қайта олиб кирилишини олдини олиш, Хитойдан бож солиғи ёки акцизни товарлар ўрнига олиб кирилишига йўл қўймаслиги керак эди.

Юқоридагиларни амалга ошириш мақсадида кўриқчилар ўз бошлиқларини кўрсатмасига кўра пост ва ҳудудларини доимий равишда назорат қилиши, ўрганиши ҳамда ушбу йўналишлардаги сўқмоқларни ёддан билишлари лозим бўлган.

Кўриқчилар бож ундириладиган, Хитойда ишлаб чиқарилмаган ва таъкидланган товарлар, божхона идораларини четлаб ўтказиладиган чой, 50 верстлик чизикдан олиб чиқилаётган товарларни, уларни ўтказиладиган ва ўтказиб бераётган юк ташиш асбоблари ва араваларини ушлаши, тегишли божхона идораларига олиб бориб топширишлари шарт бўлган.

Кўриқчиларга қурол фақатгина ўзини химоя қилиш учун ажратилиб карвонсарой кўриқчи амалдорлари билан бир хилда ишлатиш ҳуқуқи берилган[3].

Тинтув қилиш ва контрабанда товарларни аниқлаб, уларни мусодара қилиш Жиноят Суд Низомида белгиланган тартибда амалга оширилган.

Кўриқчиларга контрабанда йўли билан олиб киришга уринган товарларни ушлаб, божхонага топширгани учун уларга қонунда белгиланган пул мукофоти берилган. Агар ушланган товар йўқолса ёки миқдори камайса айбдор судга топширилган.

Хизмат вақтида тартиб-интизомни бузган кўриқчилар божхона участка бошлиқлари томонидан танбех, ҳайфсан, навбатдан ташқари навбатчилик қилиш ҳамда уч сутка давомида хибсда сақлаш, маошидан жарима ундириш, йиллик дарормадининг 1/3 қисмини ушлаб қолиш, жиддий ҳолатларда ишдан бўшатиши каби жазолар қўллаган.

Божхонадаги кўриқчилик хизмати маҳаллий божхона раҳбарияти томонидан

Божхона Йигими Департаментининг махсус инструкциясида белгилаб қўйилган. Унга биноан Ёркент, Бахтин, Зайсан ва Қўш-Ёғоч божхона участкаларида қўриқчиларига инструкцияга кўра: Хитойдан Россияга ва аксинча, олиб киритилаётган ҳамда чиқарилаётган барча товарлар уч гуруҳга бож ундирилдиган, бож ундирилмайдиган, ва таъқиқланган товарларга ажратилган.

Хитой билан тузилган битимга асосан 50 верстлик чизикда яъни давлат чегарасини нариги ёки бериги томонида рус ва хитой фуқаролари тенг ҳуқуқлар асосида эркин божсиз савдо-сотик қилиш имкониятига эга бўлганлар. Мамлакат сарҳадларида Россия Хитойдан олиб келиш таъқиқланмаган товарлар билан, ўз навбатида Хитой ҳам ҳамма рухсат этилган рус товарлари билан тадбиркорлик қилиши мумкин эди.

Хитойдан Россияга олиб кирилаётган товарлар, ва чой агар 50 верстлик чизикдан ташқаридан олиб ўтилаётган бўлса, барча қолган товарлар Хитойдан ташқарида ишлаб чиқарилган бўлиб улар 50 верстлик имтиёзли чизик ичида фойдаланиш учун белгиланган бўлса ҳам бож ундирилиши шарт бўлган.

Шароб ва ароқ (ароқ хитойда джун-джун деб номланади), опиум, наша ва барча наркотик моддалар, Хитой тангаси (ярмаки), ракеталар, ҳаёсиз ва масҳарамуз кўринишга эга бўлган расмлар олиб кириш мумкин бўлмаган, Европа савдоси тарифида таъқиқланаган жамики товарларни Хитойдан олиб кириш ҳам қатъиян таъқиқланган.

Порох, ҳар қандай совуқ қурооллар, артиллерия ва бошқа ҳарбий снарядлар, опиум, наркотик моддалар Россиядан Хитойга олиб чиқиш ҳам ман этилган. Барча рус ва хорижда ишлаб чиқарилган товарлар Хитойга ҳеч қандай тўсиқларсиз, бож тўламасдан олиб киришга рухсат этилган.

Айрим рус товарлари, яъни мануфактура маҳсулотлари, шакар, гугурт, тамаки маҳсулотлари, нефт ва бошқаларни, Россиядан Хитойга олиб чиқилаётганда, жўнатувчиларга ушбу товарлардан газнага тушадиган солиқлари акциз ёки бож кўринишида бўлган. Бу товарлар мукофотланган деб номланиб, уларни Хитойдан Россияга қайта олиб келинаётганида худди

хорижий товарлардан ундирилгани каби улардан бож солиғи ундирилиши керак эди.

Божхона идораларидан ўтказилаётганда товарлар белги қўйилиб тамғаланган.

Хитойдан келтирилган ҳар хил турдаги ипак маҳсулотлари, шунингдек, Хитойдан ташқарида ишлаб чиқарилган, лекин у ёқдан келаётган бошқа газламалар, дока ва маржонлар ҳам тамғаланган. Чой солинган кути(яшик) лар (икки пудгача оғирликда бўлган) ҳам тамғаланган. (50 верст чегара чизигидан ташқарида) Қоғоз қоплардаги сочма чой [10] империя худудида 50 верстлик чизик ичидаги савдога тайинланган чойни эса бандероллашга ҳам, пломбалашга ҳам ҳожат қолмаган.

Хорижда ишлаб чиқарилган, лекин ўзида тамғаси бўлмаган барча товарларни тамғалаш лозим бўлган, ички бозорга олиб кирилиши таъқиқланган барча товарлар, ва барча бож ундириладиган товарлар, чегара чизигидан белгиланган бож солиғини тўламасдан олиб ўтилса, ҳамда барча Россиядан олиб чиқиб кетилиб, мукофотланган товарлар, агар Хитойдан қайта олиб киритилаётган бўлиб, улар божхонага бож ёки акциз тўлаш учун кўрстилмаган бўлса, контрабанда товарлари деб ҳисобланган.

Божхона қоидаларига кўра рус фуқаролари Хитойга бориб қайтаётганларида ва Хитой фуқаролари Россияга бориб келаётганларида уларни қурол билан у ёки бу тарафга ўтказиб юбориш маҳаллий бош бошлиқ ихтиёрида бўлган.

Ҳар қандай йўловчи Хитойдан империя худудига келаётганда умумий оғирлиги 10 фунтдан оғир бўлмаган қадокланган чой в 1 фунт сочма чойни бож тўламасдан олиб ўтиш ҳуқуқига эга бўлган.

Хитойга кетётган рус фуқаролари ўзлари химоя қилиши учун битта милтиқ ёки тўппонча ва уларга тегишли бўлган ўқ-дориларни ёнларида олиб ўтиши мумкин бўлган.

Божхона соқчилари отлиқ қорвул ва соқчилардан иборат бўлиб, улар ихтиёрий ёлланган кичик амалдорлардан тўлдирилиб турилган.

Отлиқ қорвул ва соқчилар хизматга белгиланганларида садоқатлик билан хизмат қилишга қасамёд қилганлар.

Чегараларни кезиб чиқиш ва айланиб ўтганда умуман хизмат вақтини ўтаётган пайтда соқчи амалдорлар белгиланган кийим формасида бўлишлари шарт бўлган. Отлик қоровул ва соқчилар ғазнадан белгиланган ойлик маошни олгунга қадар, постда турар жойни иситиш, ёритиш мосламалари, намунадаги белгиланган форма кийими, (ғазнадан худди шундай нусхадаги уст-бош берилгунга қадар) озиқ-овқат, ич-кийим ва пойафзални ўз ҳисобидан қоплаган. Отлик қоровуллар, булардан ташқари хизматга соғлом ва яроқли отларни ҳам ҳисобларидан сотиб олиб, сақлашлари керак эди.

Соқчилар назоратчилари томонидан назорат қилинган. Улар соқчиларнинг ахлоқи, одоби, уларнинг ўз хизматларини аниқ ва тўғри бажаришларини кузатиб борганлар. Ҳар бир постда соқчиларга тегишли тушунтириш ишлари, олиб бориш, кўрсатма бериш, хизматга тайинлаш учун биттадан катта соқчилар белгиланган.

Соқчилар назоратчиси, кичик соқчи амалдорлари айланма йўлларни, ўтиш жойларини кузатиш, маҳаллий ҳудуддаги барча йўлларни билиб, доимо текшириб туриш, соқчиларнинг қуроли тоза ҳамда яроқлилигини текшириб туриши, соқчиларни қурол билан фойдаланишга ўргатиш, участкада мавжуд йўлларни батафсил ўрнатиш, товар ҳаракатининг шартлари, чегара яқинидаги халқнинг ҳаёт тарзи, контрабанда иши билан шуғулланувчи кишиларни аниқлаб, улар тўғрисидаги барча маълумотларни йиғиш, рўйхатини тузиш, доимо уларни ҳамма ишларини назорат қилишлари шарт бўлган.

Пост каттаси бошлиқларни барча кўрсатмаларини аниқ бажарилиши, постни тозалиги ва сарамжонлиги, давлат мулки ва қуроли билан эҳтиёткорона фойдаланишни кузатиши шарт.

Отлик қўриқчи ва соқчилар ўз раҳбарияти кўрсатмалари бўйича кечаю-кундуз постлар ораси ва ён-атрофларни текшириб, имкон қадар барча маҳаллий йўллар ва сўқмоқларни доимо айланиб туришлари керак эди.

Улар Хитойдан олиб келинаётган товарларни божхон идораларига келтирилишини, яъни, Хитойдан ташқарида ишлаб чиқарилган барча хорижий товарлар; Хитой товарларидан чой

ва ипак маҳсулотлари (агар улар чегарадан 50 верстлик чизик ташқарисидан олиб ўтилса), Россиядан олиб чиқилиб давлат солиғи (акциз ёки бож)ни қайтиб келиши ва рус маҳсулотлари, яъни, шакар, гугурт, тамаки маҳсулотлари, мануфтур товарлари, нефт мойлари ва бошқаларни назорат қилишлари шарт бўлган.

Хитойга олиб чиқиб кетилаётган товарларни юқорида айтиб ўтилгани каби кўрсатилган товарлар божхондан ўтказиб акциз ёки солиқлар қайтарилиши, чегарадан ўтишига ишонч ҳосил қилингандан сўнг, чегарадаги божхона томонидан тамғалар кесиб олинган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Предписание Начальнику Туркестанского таможенного округа 29 марта 1895 г. № 5795.
2. Предписание Начальнику Туркестанского таможенного округа 5 апреля 1902 г. № 8927.
3. Приложение к ст. 4 Устава об акцизных сборах.
4. Собрание узаконений 1891 г. ст. 236; 1892 г. ст. 4049 и 1909 г. ст. 442.
5. Собрание Узаконений 1900 г. ст. 2410.
6. Устав Таможенный изд. 1892. т. XVI. ч. I.
7. Устав Таможенный изд. 1904 г. ст.ст. 715 и 716.
8. Устав Таможенный изд. 1904 г. ст. ст. 951, 939.
9. Утверждение Министерства Финансов доклад 1 апреля 1902 г. и Предписание Начальнику Туркестанского таможенного округа 5 апреля № 8927.
10. 1 золотник - 4,25 гр. тенгдир. 1 фунт - 409,5 гр.